

PAULUS

Eveneens verschenen van Tom Wright

Eenvoudig christelijk

Verrast door hoop

Goed leven

Gewoon Jezus

Pleidooi voor de Psalmen

Hoe God koning werd

Goed nieuws!

De Bijbel en het gezag van God

Matteüs voor iedereen, deel 1 en 2

Marcus voor iedereen

Lucas voor iedereen, deel 1 en 2

Johannes voor iedereen, deel 1 en 2

Paulus voor iedereen – Romeinen, deel 1 en 2

Paulus voor iedereen – 1 Korintiërs

Paulus voor iedereen – 2 Korintiërs

Paulus voor iedereen – Galaten en Tessalonicenzen

Paulus voor iedereen – Gevangenisbrieven

Paulus voor iedereen – De pastorale brieven

Hebreeën voor iedereen

Algemene zendbrieven voor iedereen

Openbaring voor iedereen

Goede Vrijdag – De dag dat de revolutie begon

© Nicholas Thomas Wright 2018
Oorspronkelijke uitgever HarperOne, San Francisco, California
Oorspronkelijke titel *Paul, A Biography*
© 2019 Nederlandse vertaling: Uitgeverij Van Wijnen, Postbus 172,
8800 AD Franeker
www.uitgeverijvanwijnen.nl

Vertaling Zwany Kamerman
Omslagontwerp Geert de Koning
Omslagillustratie Rembrandt van Rijn, 'Apostel Paulus' –
© Kunsthistorisch Museum Wenen

ISBN 978 90 5194 555 3
NUR 707

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd in welke vorm dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form whatsoever without previous written permission from the publisher.

Voor onze lieve Carey Alison Wright
12 oktober 1956 – 3 juni 2017

Inhoud

Lijst van kaarten oo

Woord vooraf oo

Inleiding oo

Deel 1 – Het begin

- 1 Ijver oo
- 2 Damascus oo
- 3 Arabia en Tarsus oo
- 4 Antiochië oo

Deel 2 – Heraut van de koning

- 5 Cyprus en Galatië oo
- 6 Antiochië en Jeruzalem oo
- 7 Naar Europa oo
- 8 Athene oo
- 9 Korinte I oo
- 10 Efeze I oo
- 11 Efeze II oo
- 12 Korinte II oo
- 13 Opnieuw Jeruzalem oo

Deel 3 – De zee, de zee

- 14 Van Caesarea naar Rome – en verder? oo
- 15 Paulus blijft uitdagen... oo

Chronologie oo

Register van Bijbelplaatsen oo

Register van personen en plaatsnamen oo

Woord vooraf

De apostel Paulus is een van de weinigen uit de antieke wereld wiens woorden nog steeds van de bladzijde spatten en ons voor een keuze stellen. Of we het met hem eens zijn of niet – of we hem mogen of niet! – zijn brieven zijn persoonlijk en vurig, soms vermengd met tranen en dan weer plagerig, vaak compact maar nooit saai. Maar wie was hij? Wat dreef hem? Hoe kon iemand met zo'n grillige carrière als apostel de antieke Griekse en Romeinse wereld zo diepgaand beïnvloeden, dat wij dat tot op de dag van vandaag merken?

Voor een enigszins bevredigend antwoord op deze vragen is een diepgaand historisch en theologisch onderzoek naar zijn brieven nodig, in samenspraak met de huidige stand van de wetenschap. Dit heb ik geprobeerd te doen in *The Climax of the Covenant* (1991/1992), *Paul and the Faithfulness of God* (2013), de artikelbundel *Pauline Perspectives* (2013) en een overzicht van het hedendaagse, veelal Engeltalige onderzoek naar Paulus onder de titel *Paul and His Recent Interpreters* (2015) (al deze boeken zijn verschenen bij SPCK in Londen en Fortress Press in Minneapolis). Maar een biograaf stelt toch net weer andere vragen. Het gaat mij nu om de man achter de brieven.

Net als de meeste historici probeer ik al het relevante bewijsmateriaal samen te brengen in een zo eenvoudig mogelijk kader. Ik beschouw het niet als een deugd om al op voorhand te beslissen of een deel van de brieven misschien niet door Paulus is geschreven, of dat Handelingen geen historisch verslag is (omdat Lucas het wellicht lang na de gebeurtenissen opschreef en daarbij stukken zou hebben verzonnen om zijn theologie te staven). Elke generatie moet zelf aan de slag met de puzzelstukken, en ze logisch aan elkaar leggen om tot een op het eerste gezicht kloppende oplossing te komen. In het bijzonder ga ik uit van twee grote aannames: ten eerste dat Paulus zich in zijn brief aan de Galaten richt tot de Galaten in Zuid-Galatië; en

PAULUS

ten tweede dat de gevangenisbrieven zijn geschreven vanuit een gevangenis in Efeze. De eerste baseer ik, samen met vele anderen, op S. Mitchell, *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor, Volume 2: The Rise of the Church* (Oxford: Clarendon Press, 1993). Voor de tweede baseer ik mij op vele werken, waaronder een ouder werk van een van mijn voorgangers in St. Andrews, G.S. Duncan, in *Paul's Ephesian Ministry: A Reconstruction* (Londen: Hodder & Stoughton, 1929). Deze twee aannames sluiten naar mijn mening perfect aan op de historische, theologische en biografische gegevens die we hebben. Verwijzingen naar de oorspronkelijke bronnen staan in de eindnoten, maar ik heb geen waslijst aan verwijzingen naar Handelingen opgenomen.

Dan even iets over de stijl. Ik gebruik voor de (heilige) geest een kleine letter, ondanks de protesten die ik hierover krijg. Zo doe ik het ook in mijn eigen Bijbelvertaling. Maar een belangrijker reden is dat Paulus voor het Griekse woord *pneuma* niet de mogelijkheid had om voor een hoofdletter of kleine letter te kiezen. Bovendien waren zijn brieven in eerste instantie bedoeld om voorgelezen te worden. Het woord geest moest zich een plaats verwerven in een wereld waarin *pneuma* al allerlei betekenissen had, zowel in filosofische als theologische zin, en zonder extra ondersteuning van een hoofdletter. Dat is op zichzelf genomen al een belangrijk punt over Paulus. In een tijd die bol stond van de meningen en vol was van verwarring, kwam Paulus met een Joodse boodschap, in de vorm van Jezus.

Ik wil een aantal vrienden en collega's bedanken die dit boek, of delen ervan, hebben gelezen en die verbeteringen, correcties, toevoegingen en verhelderingen hebben voorgesteld. Zij zijn niet verantwoordelijk voor de fouten die er nu nog in staan. Ik vermeld in het bijzonder Simon Kingston, Scot McKnight, Mike Bird, Mike Gorman, Max Botner, Craig Keener, Andrew Cowan, John Richardson en Jonathan Sacks. De uitgevers hebben mij steeds geholpen en aangemoedigd. Ik denk met name aan Mickey Maudlin, Noël Chrisman en hun medewerkers bij HarperOne en aan Sam Richardson, Philip Law en hun medewerkers bij SPCK. Ik spreek wederom mijn dank uit aan mijn collega's en studenten aan St. Andrews, voor hun bemoedigingen en enthousiasme. En ik dank mijn geliefde familie, voor hun

Woord vooraf

niet-aflatende steun. Dit boek draag ik op aan mijn overleden
schoonzus, Carey Wright, die net als Paulus de mensen om haar heen
voortdurend liefhad en vreugde gaf.

Tom Wright

St. Andrews

Hemelvaartsdag 2017

De wereld van Paulus

Inleiding

De menselijke cultuur ontwikkelt zich normaal gesproken met de snelheid van een gletsjer. Wij, moderne mensen, zijn inmiddels gewend aan snelle veranderingen en heftige revoluties en realiseren ons niet altijd dat dingen meestal ‘langzaam maar zeker’ veranderen. Soms waren er uitvindingen die het menselijk bestaan plotseling een ander gezicht gaven, ten goede of ten kwade – het wiel, de boekdrukkunst, het buskruit, het internet – maar die zijn zeldzaam.

Daarom is wat zich tweeduizend jaar geleden in Zuidoost-Europa en West-Azië afspeelde nu nog net zo opmerkelijk als toen het feitelijk gebeurde. Een energieke, welbespraakte man, niet bepaald knap om te zien en uit een veracht volk, trok van stad naar stad en sprak over de Ene God en zijn ‘zoon’ Jezus. Hij stichtte kleine gemeenschappen van mensen die geloofden wat hij zei, en daarna schreef hij hun brieven die nu nog net zo explosief zijn als in de tijd dat hij ze dicteerde. Paulus zelf zou het idee dat hij de wereld veranderd had, tegengesproken hebben; hij zou hebben gezegd dat Jezus dat allang gedaan had. Maar wat hij over Jezus, God en de wereld zei, en over wat het betekent om echt mens te zijn, was nieuw en fascinerend – en het riep weerstand op. Zowel in zijn eigen tijd als daarna. Niets zou ooit meer hetzelfde zijn.

Laten we eens naar een paar opmerkelijke feiten kijken. In totaal beslaan de brieven van Paulus in een standaard moderne vertaling minder dan tachtig pagina’s. Als je ze allemaal bij elkaar neemt, zijn ze nog steeds korter dan vrijwel elke dialoog van Plato of verhandeling van Aristoteles. Maar je kunt veilig stellen dat deze brieven, elke bladzijde ervan, tot meer commentaren, preken en seminars, monografieën en dissertaties hebben geleid dan welk ander geschrift uit de antieke wereld ook. (De evangeliën zijn nog eens de helft langer.) Het is alsof acht of tien kleine schilderijen van een onbekende

PAULUS

meester ineens beroemder en gewilder zijn, meer bestudeerd en gekopieerd worden en hogere prijzen opbrengen dan alle schilderijen van Rembrandt, Titiaan, Monet en Van Gogh bij elkaar.

Dat leidt tot de nodige hoofdbrekens voor elke historicus of biograaf in spe. Hoe was dit mogelijk? Wat had deze kleine, drukke man wat anderen niet hadden? Wist hij waarmee hij bezig was? Wat dreef hem? Hoe kwam iemand met zijn achtergrond en opvoeding, waaruit zoveel heiligen en geleerden afkomstig waren, maar niemand zoals hij, ertoe om rond te gaan reizen, te gaan spreken en te gaan schrijven zoals hij deed? Dat is de eerste uitdaging die we in dit boek aangaan. Wie was hij, hoe dacht hij, wat wilde hij? Wie was Saulus uit Tarsus, oftewel de apostel Paulus? Wat motiveerde hem, diep vanbinnen?

Deze vraag leidt direct tot de tweede. Toen Saulus voor het eerst over Jezus hoorde, was hij geen onbeschreven blad. Hij ging al jaren vol overtuiging precies de andere kant op. Meer dan eens herinnert hij zijn lezers eraan dat hij opgegroeid was in de Joodse denkwereld waarin de tradities van de voorvaders strikt opgevolgd werden. Al jong was Saulus van Tarsus een groot talent in zijn beweging. Het doel was de andere Joden over te halen om de tradities veel strikter na te volgen, en hen er op allerlei manieren van te weerhouden om ervan af te wijken, als het moest met geweld. Hoe kon dat allemaal veranderen? Wat gebeurde er precies op weg naar Damascus?

Dit stelt de lezers van vandaag voor een probleem dat ik beter maar meteen kan noemen, hoewel het in mijn boek pas stukje bij beetje helemaal duidelijk zal worden. Je kunt spreken over een 'Damascus-ervaring' als het gaat over een plotselinge verandering in persoonlijke opvattingen of karakter, een 'bekering', hetzij 'religieus', 'politiek' of zelfs esthetisch. Je kunt je voorstellen dat een criticus die eerst de muziek van David Bowie verfoeide, zegt dat hij een Damascus-ervaring heeft gehad en dat hij het mooi is gaan vinden. Dit spraakgebruik zou ons in de weg kunnen gaan zitten bij het begrijpen van wat er werkelijk op de weg naar Damascus gebeurde. Hetzelfde kan gebeuren met het woord 'bekering'. Dat woord kan vandaag wijzen op iemand die 'bekeerd' is van atheïsme of agnosti-

Inleiding

cisme tot een of andere vorm van christelijk geloof, of dat iemand 'bekeerd' is van een 'religie' zoals het boeddhisme of de islam tot een 'religie' met de naam 'christendom' – of andersom natuurlijk. Daarom hebben veel mensen aangenomen dat Saulus van Tarsus onderweg naar Damascus is 'bekeerd' van iets wat het 'jodendom' heet tot iets wat we het 'christendom' noemen, en dat hij in zijn latere denken die beide 'religies' met elkaar vergeleken heeft, en heeft vastgesteld waarom de ene beter is dan de andere. Maar als we op deze manier naar de gebeurtenissen kijken, zullen we nooit begrijpen wie Saulus uit Tarsus of de apostel Paulus was.

Het eerste probleem dat we hierbij tegenkomen, en meteen een waarschuwing dat we hier erg moeten oppassen, is het woord 'Jodendom' (*Ioudaïsmos* in het Grieks). Dat verwees in Paulus' tijd niet naar wat wij nu een 'religie' noemen. Ook het woord 'religie' heeft trouwens sindsdien een andere betekenis gekregen. Dergelijke problemen gaan we nog vaker tegenkomen in dit boek. In de tijd van Paulus ging het bij 'religie' om activiteiten die verband hielden met een god en die, samen met de politiek en de hele samenleving, een gehele cultuur in stand hielden en een band smeedden tussen de leden van die cultuur en hun godheid, en tussen de leden onderling. In de moderne, westerse wereld denkt men bij 'religie' meestal aan individuele overtuigingen en gebruiken die met een god te maken hebben, en waarvan verwacht wordt dat ze losstaan van cultuur, politiek en de samenleving. Voor Paulus had heel het leven te maken met 'religie'; in de moderne, westerse wereld staat het er helemaal los van.

Dus als Paulus in zijn waarschijnlijk vroegste brief schrijft 'dat ik in het Jodendom meer vorderingen maakte dan veel leeftijdgenoten' (Galaten 1,14, HSV), bedoelt hij met 'Jodendom' geen 'religie' maar een *activiteit*: 'een nog groter ijveraar was voor de overleveringen van mijn vaders'. In de ogen van Saulus van Tarsus vormden de eerste volgelingen van Jezus van Nazaret bij uitstek een groep die afweek, en dat gedrag moest uitgeroeid worden, omdat anders de God van Israël niet werd geëerd. Daarom was Saulus van Tarsus een 'ijveraar'. Hij zette zich fanatiek en vol overgave in om deze mensen te vervol-

PAULUS

gen. Zo zegt hij het zelf (zie Galaten 1,14 en Filippenzen 3,6), en dan gaat het over echt geweld, niet alleen maar sterke emotie. Dat bedoelt hij met *Ioudaïsmos*. Je moest al het mogelijke doen om een beweging die de ware bedoelingen van de Ene God van Israël in de weg liep, uit te roeien. En die bedoelingen, dat grote goddelijke plan, ze stonden eindelijk op het punt om in vervulling te gaan, zo meenden Saulus en zijn geestverwanten... totdat, op weg naar Damascus, Saulus tot de overtuiging kwam dat dat grote plan al op een geweldige manier vervuld was; op een manier die hij zich niet kon voorstellen.

Daarom roept Saulus bij historici twee vragen op, boven op de vele vragen die studenten van de antieke cultuur of antieke 'religie' of antieke godsdiensten bij hem hebben. Hoe werd hij iemand die de wereld veranderde? Dat zou je zeker niet van hem verwachten. Hij onderwees de Joodse traditie, misschien; heel goed denkbaar dat hij ook een hervormer was; maar hij was zeker niet het soort activist dat in de ene stad na de andere kleine groepjes van onwaarschijnlijke samenstelling opricht, Joden en niet-Joden, en hen aansteekt met een vreugde en een hoop die hen hecht samenbindt. Niet het soort filosoof dat mensen niet maar iets nieuws leert, maar een hele nieuwe manier van denken. Niet het soort geestelijk leider die het concept bidden van de grond af opnieuw doordenkt. Dus: wat is er gebeurd? En hoe kon die beweging van Paulus, na het eerste kleine begin, zo'n succes worden? Waarom werden deze kleine groepjes, gesticht door een zwervende Jood, uiteindelijk 'de kerk'? Dat is de eerste serie vragen die we in dit boek behandelen.

Met de tweede serie vragen bekijken we deze punten vanuit een heel andere hoek. Hoe kon Saulus de vervolger veranderen in Paulus de apostel? Wat voor verandering was dat? Was het, in welke betekenis van het woord ook, een bekering? Stapte Paulus over van de ene religie naar de andere? Of kunnen we Paulus' eigen verklaring geloven dat hij in feite trouw bleef aan de tradities van de voorvaders door de gekruisigde Jezus te volgen en te verkondigen dat Israëls God hem uit de dood had opgewekt, hoewel dat een totaal andere manier van trouw blijven was dan hij of iemand anders had voorzien?

Inleiding

Ongetwijfeld leefden deze vragen ook bij Paulus' tijdgenoten. Bij andere volgelingen van Jezus bijvoorbeeld, van wie sommigen Paulus diep wantrouwden. Maar ook bij de Joden, van wie sommigen met evenveel geweld op hem reageerden als hijzelf op de vroege Jezusbeweging. En zeker ook bij de niet-Joodse inwoners van de steden die hij bezocht en van wie velen hem een gevaarlijke gek vonden (en een Jood bovendien, wat niet als een compliment bedoeld was). Overall waar hij kwam moeten de mensen zich afgevraagd hebben wie hij was, waar hij mee bezig was en hoe het mogelijk was dat een nationalistische, Joodse hardliner aan de wieg stond van al die multi-etnische gemeenschappen.

Paulus zelf lijkt er geen problemen mee te hebben gehad, hoewel hij, zoals we zullen zien, ook zijn duistere perioden heeft gehad. Hij heeft al deze vragen doordacht en er sterke, messcherpe antwoorden op geformuleerd. Maar het zijn vragen die lezers en denkers blijven uitdagen, en voor onze moderne wereld zijn ze confronterend. Onze wereld is in verwarring over veel aspecten van het menselijk leven, waaronder alles wat tegenwoordig onder de noemer 'religie' valt. Paulus confronteert ons, net als zijn eigen wereld, met vragen en uitdagingen. In dit boek, een biografie over Paulus, probeer ik deze vragen onder ogen te zien. Ik hoop dat ik ook helder zal maken wat de uitdagingen zijn.

Het waren niet deze vragen die me er voor het eerst toe brachten om Paulus serieus voor mezelf te gaan lezen. Maar dat geeft niet: zodra je zijn brieven gaat lezen, dienen ze zich snel genoeg aan. In mijn tienerjaren bestudeerde ik Paulus met mijn vrienden (je had allerlei vormen van opstandigheid in de jaren '60, en ik ben blij dat ik aan dit soort meedeed), en ik focuste vooral op de theologische basisvragen. Wat is nu precies 'het evangelie' en hoe 'werkt' het? Wat is 'redding' precies en wat betekent het om 'gerechtvaardigd' te zijn? Hoe weet je of dat ook met jou is gebeurd? Als je 'uit geloof alleen' gerechtvaardigd bent, waarom maakt het dan uit hoe je je daarna

PAULUS

gedraagt? Of als je echt ‘wedergeboren’ bent, als de Geest in je woont, moet je dan niet een perfect, zondeloos leven leiden? Of is er een soort middenweg, en zo ja, hoe moet je dat dan zien? Is geloven iets wat je ‘doet’ om Gods goedkeuring te krijgen, of smokkel je op die manier via een achterdeurtje toch weer ‘goede werken’ naar binnen? Leerde Paulus de ‘uitverkiezing’, en zo ja, wat moeten we daar dan mee? En hoe zit het met de ‘geestesgaven’? Paulus sprak in tongen, moeten wij dat nu ook? Paulus maakt er zich in zijn brief aan de Galaten duidelijk zorgen over dat zijn bekeerlingen besneden zouden worden. Gezien het feit dat niemand van ons enige drang in die richting voelde, waar zou je dan de besnijdenis mee kunnen vergelijken in onze wereld? Betekent Paulus’ verzet tegen de besnijdenis dat hij tegen alle ‘religieuze rituelen’ is, en zo ja, wat zegt dat over ons kerkelijk leven en de liturgie en de doop?

Dat soort vragen hield ons bezig. We luisterden naar preken, werden actief in de kerk en we worstelden met de teksten. We lazen Paulus in het licht van behoorlijk tijdgebonden vraagstukken binnen specifieke delen van de kerk in de jaren ’60 en ’70. En natuurlijk wilden we niet zozeer weten wat een dominee of een professor ergens van vond, we wilden weten wat Paulus zelf dacht. We geloofden (zonder daar verder al te veel over na te denken) in het ‘gezag’ van de Bijbel, waaronder de brieven van Paulus. We wilden dus vooral weten wat Paulus zelf probeerde te zeggen. In feite hielden we ons dus bezig met oude geschiedenis, of oudheidkunde, hoewel we het zelf niet zo noemden en als we het hadden geweten, hadden we het waarschijnlijk niet leuk gevonden. (Dat was in mijn geval extra ironisch, omdat ik in mijn eerste studiejaren onder meer oude geschiedenis studeerde.) Paulus’ woorden waren doordrenkt van goddelijke waarheid, en we geloofden dat God hem deze woorden had ingegeven. De betekenis ervan moest dus via gebed en geloof achterhaald worden, en niet allereerst met historisch onderzoek, hoewel je de woorden zelf natuurlijk alleen goed kunt begrijpen door ze nauwkeurig te bestuderen in de taalkundige context van diezelfde tijd.

Voor ons zaten zijn brieven in een soort heilige bubbel, onaangestast door de beslommeringen van het alledaagse leven uit de eerste

Inleiding

eeuw. Zo namen wij blindelings aan dat waar Paulus het over ‘rechtvaardiging’ had, hij daarmee hetzelfde bedoelde als theologen uit de zestiende eeuw en dominees uit de twintigste eeuw. We veronderstelden gewoon dat wanneer Paulus Jezus de ‘Zoon van God’ noemt, hij daarmee de ‘tweede persoon van de drie-eenheid’ bedoelt. Maar als je eenmaal op zoek gaat naar de oorspronkelijke betekenis, kom je altijd voor verrassingen te staan. Geschiedenis is in feite proberen te denken als mensen die heel anders denken dan wijzelf. En vooral bij oudheidkunde kom je in aanraking met heel andere manieren van denken dan in de zestiende of twintigste eeuw.

Ik voeg er hier direct aan toe dat ik de brieven van Paulus nog steeds als deel van de ‘heilige Schrift’ zie. Ik denk nog steeds dat gebed en geloof onontbeerlijk zijn in onze pogingen die brieven te begrijpen. Wie Schuberts *Impromptu’s* wil begrijpen, zal eerst zelf piano moeten leren spelen. Zo ook met Paulus. Je discussieert met elkaar, je probeert eens een theorie uit, je gaat Paulus in het Grieks lezen, je vraagt je af wat een Griekse term in de eerste eeuw betekent en je komt tot de ontdekking dat de belangrijkste commentatoren op de schouders staan van geschiedkundigen en lexicografen... en uiteindelijk komen we allemaal uit bij de vragen die we in dit boek behandelen: wie was Paulus nu eigenlijk, waar was hij mee bezig, waarom ‘werkte’ dat en, de vraag die overal aan voorafgaat: wat voor verandering maakte Paulus door onderweg naar Damascus?

Er stond nog een duidelijke barrière tussen hoe ik als tiener de Bijbel las en een historische lezing van de brieven van Paulus. Ik ben er altijd van uitgegaan, minstens tot mijn dertigste, dat het in het christelijk geloof erom gaat dat we bij onze dood ‘naar de hemel gaan’. Dat zag je in alle liederen, gebeden en preken (waaronder ook mijn eerste paar honderd preken). En dat zag ik ook bij Paulus: ‘Wij hebben ons burgerrecht in de hemel’ (Filippenzen 3,20). En in Romeinen, de belangrijkste brief van Paulus, staan woorden als ‘redding’ en ‘verheerlijking’ centraal, waarbij ik ervan uitging dat dat precies hetzelfde

PAULUS

betekende: wie ‘gered’ of ‘verheerlijkt’ wordt, ‘gaat naar de hemel’; niets meer of minder. We gingen er gewoon van uit dat het vraagstuk rond ‘rechtvaardiging’, wat toch als Paulus’ belangrijkste leerstuk gezien wordt, zijn belangrijkste antwoord was op de vraag wat ‘redding’ in de praktijk betekent: ‘Wie hij heeft vrijgesproken, heeft hij nu al laten delen in zijn luister’ (Romeinen 8,30). Dat betekende volgens ons: ‘eerst word je vrijgesproken en daarna kom je in de hemel’. Nu ik daarop terugkijk, denk ik dat wij ijverig probeerden de goede Bijbelse antwoorden te vinden op *middeleeuwse vragen*.

Maar dat waren, zo blijkt, niet de vragen die de eerste christenen stelden. Mijn vrienden en ik hebben ons nooit gerealiseerd dat als we in de eerste eeuw mensen zouden zoeken die hoopten dat hun ‘ziel’ naar de ‘hemel’ zou gaan en de tastbare wereld zou verlaten, we bij platonisten als Plutarchus zouden uitkomen en niet bij christenen als Paulus. We realiseerden ons gewoon niet dat het ‘hel-en-hemel’-denken, dat wij zo normaal vonden, uit de late middeleeuwen stamde en dat de hervormers uit de zestiende eeuw daar weliswaar een belangrijke nieuwe draai aan gaven, maar dat het daarmee nog steeds op z’n best een verdraaiing was van de denkbeelden van de mensen in de eerste eeuw. Paulus en de christenen uit de eerste eeuw hielden zich niet bezig met de vraag of hun ‘geredde zielen’ uit deze wereld gered zouden worden om naar een verre ‘hemel’ te gaan. Zij richtten zich op het *samenkomen* van hemel en aarde in de vernieuwing van de schepping, waarbij het menselijk lichaam ook vernieuwd zou worden om in die nieuwe wereld te kunnen wonen. (Als Paulus het over ons hemelse burgerrecht heeft, zegt hij direct daarna dat Jezus uit de hemel zal terugkomen. Niet om ons mee te nemen naar de hemel, maar om *de huidige wereld te transformeren*, inclusief onszelf.) Deze hoop op de ‘wederopstanding’, waarin wij nieuwe lichamen krijgen in een vernieuwde schepping, betekent niet alleen een totaal andere kijk op onze eindbestemming, de hoop voor de toekomst, maar het verandert ook alles op weg daarnaartoe.

Als we dit begrijpen, krijgen we op drie manieren een ‘historische’ kijk. Ten eerste begrijpen we dat het belangrijk is om te achterhalen waar Paulus het in die eerste eeuw eigenlijk over had en of dat het-

Inleiding

zelfde is als wat theologen en dominees later hebben aangenomen. Dit bedoel ik wanneer ik zeg dat geschiedenis zich bezighoudt met begrijpen hoe mensen vroeger dachten. Alleen zo kunnen we Paulus begrijpen; maar we hebben meer nodig.

Als we gaan begrijpen waar Paulus het nu eigenlijk over heeft, merken we dat hij geschiedenis ziet als iets wat daadwerkelijk gebeurt, met zijn eigen plaats in de tijd, de ruimte en de wereld. Dat in de tweede plaats. Paulus was een Jood, hij geloofde dat de schepping van oorsprong goed was en dat de schepper altijd al het plan had gehad om de wereld te vernieuwen. 'Redding' betekent bij Paulus het evangelie van de messias van Israël die de wereld zal erven, zoals in de Psalmen staat. In Paulus' ogen is God in en door Jezus een nieuwe beweging van hemel-en-aarde begonnen; onze hoop ligt dus niet buiten deze wereld.

Veel sceptici vinden het christendom tegenwoordig niet meer relevant voor de 'echte wereld'. En veel christenen zijn het met hen eens, omdat ze denken dat de nadruk op de hemel wel moet betekenen dat de aarde er niet zoveel toe doet. Maar elke theorie die onderscheid maakt tussen hemel en aarde, hoe goedbedoeld ook, zit ernaast. Hoewel Paulus niet uit het Onze Vader citeert, waar Jezus bidt dat Gods koninkrijk op aarde zal komen zoals het in de hemel is, zijn heel zijn loopbaan en manier van denken gebaseerd op de aanname dat dit wel altijd Gods bedoeling is geweest. Deze nieuwe, historische realiteit van hemel-en-aarde is begonnen met de komst van Jezus en geactiveerd door de geest.

Punt drie volgt uit het tweede, en het houdt in dat Paulus zijn eigen 'historische' context belangrijk vindt. Het evangelie kwam binnen in de wereld waarin hijzelf leefde, daagde die wereld uit en veranderde diezelfde wereld. Paulus' leven speelt zich af in een omgeving van landen en culturen, mythes en verhalen, kunst en koninkrijken, filosofieën en orakels, prinses en pooiers, hoop en vrees. Deze werkelijke wereld is niet een toevallig decor voor een 'tijdloze' boodschap die in principe door ieder willekeurig mens in iedere cultuur verkondigd had kunnen worden. Lucas maakt in zijn verslag van Paulus' gesprek met de stoïcijnen, epicuristen en andere filoso-

PAULUS

fen in Athene zichtbaar dat Paulus een, wat we vandaag zouden noemen, *contextueel* theoloog was. Dat wil niet zeggen dat we zijn mening kunnen relativiseren ('dat zei hij in die context, maar onze context is anders en dus hoeven we er verder geen rekening mee te houden'). Integendeel. Juist hierin zien we dat Paulus trouw is aan de hoop van Israël. Paulus zag de hand van de Ene God in de komst van Jezus, 'toen de tijd gekomen was' (Galaten 4,4). Paulus geloofde dat hij op een keerpunt in de geschiedenis leefde. Zijn verkondiging van Jezus, in *die* cultuur en in *die* tijd, was zelf, zo zou hij gesteld hebben, een onderdeel van het grote, oude plan van God.

Als we Paulus dus willen begrijpen, moeten we ons inspannen om zijn context te begrijpen, of beter gezegd: zijn contexten, meervoud. De Grieks-Romeinse wereld met al haar politiek, 'religie', filosofie en zoveel meer, en de invloed ervan op zoveel aspecten van zijn eigen Joodse wereld daarbinnenin, vormt de complexe omlijsting van het portret van Paulus. Elke galeriehouder weet dat een portret nooit zo maar een lijst heeft. De lijst kan het werk van de artiest maken of breken, het toegankelijk maken of afleiden van het beeld of het perspectief veranderen. Maar bij een historisch figuur als Paulus vormt de omringende cultuur veel meer dan een lijst. De cultuur maakt deel uit van het portret zelf. Als we niet begrijpen hoe die cultuur eruitziet en waar het in die cultuur om draait, kunnen we niet begrijpen wat Paulus dreef en waarom hij zoveel succes had; en dat was onze eerste grote vraag. En als we de Joodse wereld, waaruit Paulus afkomstig is, niet begrijpen, kunnen we onze tweede vraag niet eens formuleren: wat betekende het voor Paulus om van een hartstochtelijk vervolger van Jezus' volgelingen te veranderen in een even hartstochtelijk volger van diezelfde Jezus?

De Joodse wereld waarin Saulus opgroeide, was stevig geworteld in de Grieks-Romeinse cultuur. En zoals zo vaak in de oude geschiedenis weten we lang niet zoveel over de stad Tarsus, waar Saulus geboren werd, als we zouden willen. Maar we weten genoeg om ons een

Inleiding

beeld te kunnen vormen. Tarsus was een schitterende stad in Cilicië, vijftien kilometer landinwaarts aan de rivier de Cydnus, in het zuidoosten van wat nu Turkije is. Het lag aan een van de drukste handelsroutes uit die tijd. Wat we nu Turkije noemen, was in de Romeinse tijd in een aantal administratieve gebieden onderverdeeld. Je had 'Asia' (dat was het westelijke deel), 'Asia Minor' (het middelste en oostelijke deel), 'Bitynië' in het noorden, enzovoort. In dit boek noem ik het hele gebied Turkije, hoewel dat natuurlijk een anachronisme is.

Tarsus kon bogen op een geschiedenis van tweeduizend jaar. Grote generaals als Alexander de Grote en Julius Caesar zagen het strategische belang ervan; keizer Augustus kende haar extra privileges toe. Het was een stad vol cultuur en politiek, filosofie en ambacht. Een belangrijke bedrijfstak was de textielindustrie, die geitenhaar verwerkte tot allerlei producten, waarvan met name tenten werden gemaakt. Misschien verdiende Saulus' familie daarmee haar inkomen, en kon Saulus daarom tenten maken en daarmee in zijn onderhoud voorzien. In Tarsus ontmoette de kosmopolitische wereld van de oostkust van de Middellandse Zee de restanten van de Griekse cultuur uit Alexanders rijk. Tarsus kon zich meten met Athene als het centrum van de filosofie, ook omdat veel Atheense filosofen honderd jaar eerder naar Tarsus waren gekomen nadat ze in een machtsspel de verkeerde kant hadden gekozen en door Rome gestraft waren. Maar de Romeinen waren niet alleen meedogenloos, ze waren ook heel pragmatisch. Zodra ze de macht hadden, wilden ze best deals sluiten.

Zo sloten ze ook een deal met de Joden. In de dagen van Saulus moest iedereen in het Romeinse rijk, van Spanje tot Syrië, de godin Roma aanbidden, en *Kurios Caesar*, 'Caesar, de Heer'. Keizer Augustus verklaarde zijn adoptievader Julius Caesar na diens dood goddelijk. Bijkomend voordeel was dat hijzelf daarmee direct een godenzoon werd, een *divi filius* (zoon van iemand die goddelijk geworden is), of in het Grieks *huios theou*, letterlijk: zoon van god. Zijn opvolgers deden meestal hetzelfde. Deze Romeinse cultus rond Roma en de keizer verspreidde zich langzaam maar zeker over heel het Romeinse

PAULUS

rijk. In het oosten van het rijk, het gebied waar Saulus woonde, had deze cultus vanaf het begin een stevige plek.

Maar de Joden hielden voet bij stuk en wilden er niet in meegaan. Zij konden en wilden niet anders dan de enig ware God aanbidden, de God van hun voorvaderen, van wie ze geloofden dat hij alleen de naam 'God' waard was. Een oud Israëlitisch gebed vormde een scherp contrast met het Romeinse standpunt, zeker in het Grieks, wat ze nu allemaal spraken. *Kurios Caesar?* Nee, zeiden ze: *Kurios ho theos, Kurios heis estin*. De Heer onze God, de Heer is één. Er is één *Kurios*, en niet meer dan één (Deuteronomium 6,4)! Hoe moesten de Joden dit oplossen? Zouden de Romeinen de Joden dwingen om zich aan te passen, wat andere niet-Joodse heersers ook hadden geprobeerd? Een aantal Joodse leiders stelde Rome voor dat de Joden niet tot de keizer zouden bidden, maar tot hun eigen Ene God voor Rome en de keizer. Was dat goed genoeg? Ja, zei de keizer, dat is goed genoeg. Een speciaal pragmatisch privilege. Leven en laten leven. In die wereld groeide Saulus op.

We weten niet hoe lang zijn familie al in Tarsus woonde. Er zijn verschillende verhalen over, waaronder een variant waarin de vader of grootvader van Saulus in Palestina woonde, maar tijdens een sociaal en politiek onrustige periode naar Tarsus was gegaan. In die tijd klonk in zulke onrust ook altijd een 'religieuze' ondertoon door. Wat we wel weten is dat zijn familie tot een zeer godsdienstige Joodse stroming behoorde. Ze waren farizeeën.

Het woord farizeeër heeft al jaren een slechte reputatie. Recent onderzoek, vooral wetenschappelijk van aard en zelden toegankelijk voor leken, heeft weinig bijgedragen aan het bestrijden hiervan, ook omdat het desbetreffende onderzoek de zaak veel ingewikkelder heeft gemaakt, wat helaas wel vaker het geval is bij wetenschappelijk onderzoek. De meeste bronnen over de farizeeën uit de tijd van Saulus stammen uit een veel latere tijd. De rabbi's uit de derde en vierde eeuw na Christus zagen de farizeeën als hun geestelijke voorvaderen, en hadden daarom de neiging hun eigen vragen en opvattingen op hen te projecteren. Ironisch genoeg bieden Paulus' eigen brieven het beste materiaal voor de farizeese context waarin Paulus leefde, de pe-

Inleiding

riode voorafgaand aan de Romeins-Joodse oorlog van 66 tot 70 n.Chr.

Nu moeten we dat eigen bewijs van Paulus wel met een korreltje zout nemen, omdat hij tot geloof in Jezus is gekomen. In latere tijden hebben Joden zich zelfs afgevraagd of Paulus wel echt een farizeeër is geweest. Maar ook die andere grote bron over de farizeeën uit de eerste eeuw, Josephus, moeten we niet zomaar geloven. Hij zegt inderdaad veel over de farizeeën uit die tijd, maar het is allemaal gekleurd door zijn eigen standpunt. Aan het begin van de oorlog was hij een generaal, hij was overgelopen naar de Romeinen en had bovendien gezegd dat Israëls Ene God dat ook had gedaan. Een alarmrend voorbeeld van een god naar je eigen beeld maken. We moeten dus met elke vorm van bewijs zorgvuldig omgaan. Toch denk ik dat het duidelijk is dat Saulus en zijn familie inderdaad tot de farizeeën behoorden. Ze leefden strikt volgens de geboden en waren er trots op dat ze zich hielden aan de tradities van de voorvaderen. En ze deden hun best andere Joden daartoe over te halen.

Dat viel nog niet mee in een stad als Tarsus. Zelfs in Jeruzalem, waar voornamelijk Joden woonden en waar de tempel stond, het gebouw waar hemel en aarde bij elkaar kwamen en dat onlangs prachtig gerestaureerd was, had je te maken met allerlei culturele invloeden die vrome Joden ertoe konden brengen water bij de wijn te doen. Dat gold des te meer voor de Joden in de diaspora, de verstrooiing van de Joden over heel de wereld, iets wat al eeuwen gaande was. Culturele druk en de verschillen in acceptatie van de Joden kenmerkten het Joodse leven. Wat kon je als Jood, of Joods gezin, eten en met wie, met wie kon of mocht je zakendoen, met wie mocht je trouwen en met wie niet, hoe ging je om met de plaatselijke overheid, de belastingen, plaatselijke gewoonten en rituelen, enzovoort. Jouw antwoorden bepaalden of andere Joden je vervolgens te ruimdenkend vonden of juist te star. (De woorden 'liberaal' en 'conservatief' zijn te sterk gekleurd door onze eigen tijd om hier gebruikt te kunnen worden.)

Het kwam praktisch niet voor in de antieke wereld dat er een strakke lijn getrokken kon worden tussen de Joden enerzijds en niet-Joden anderzijds. We moeten ons veeleer een complexe subcultuur

PAULUS

voorstellen waarin de Joden zich in het algemeen als anders zagen dan hun niet-Joodse burenen. Binnen die Joodse wereld had je dan allerlei groepen die zich van elkaar onderscheidden. In de Palestijnse Joodse wereld had je de sadduceeën, de farizeeën, de essen en een beginnende, militante factie van zeloten. Nu had je in Tarsus waarschijnlijk niet precies dezelfde groepen, al was het maar omdat de sadduceeën een kleine groep Joodse aristocraten in Jeruzalem vormden. Maar er liepen ook hier vergelijkbare sociale en politieke breuklijnen door de Joodse gemeenschap. Tegenwoordig zijn wij niet alleen goed op de hoogte van de complexiteit van de culturen en politiek in het Midden-Oosten, ook wijzelf kennen de uitdagingen van de multiculturele samenleving. Die kan zich uiten als een flauw aftreksel van al die culturen enerzijds of als een licht ontvlambaar mengsel van allerlei aparte groepen anderzijds. We kunnen ons dus wel iets voorstellen bij een stad als Tarsus.

We weten niet precies hoeveel Joden er in de tijd van Saulus in Tarsus woonden. Waarschijnlijk enige duizenden, op een totaal van naar schatting honderdduizend inwoners. Maar we kunnen ons wel een beeld vormen van de wereld waarin de jonge Saulus leefde.

Naast alle overeenkomsten tussen onze complexe samenleving en de oude stad Tarsus, is er ook een enorm verschil, tenminste vanuit ons westerse perspectief. In de oude wereld had je vrijwel geen privéleven. Slechts enkele aristocraten en de zeer rijken konden zich enige privacy veroorloven. Maar de overgrote meerderheid had geen privéleven. De meeste straten in de stad waren smal, de huizen en andere onderkomens waren klein, er was overal geluid en stank en iedereen wist alles van iedereen. We mogen aannemen dat de meeste Joden in Tarsus dicht bij elkaar woonden, deels omdat koosjer voedsel op die manier altijd bereikbaar was, en deels om veiligheidsredenen. De Joden deden niet mee aan de officiële 'godsdienst', waaronder vieringen die hoorden bij de cultus rondom de keizer, en werden daarom toch vaak als subversief gezien, hoewel ze op andere gebieden hun best deden om goede burgers te zijn. In die gemeenschap maakte het wel degelijk uit of je je strikt aan de gebruiken van de voorvaders hield, de Tora, of dat je wat gemakkelijker was. Dat

Inleiding

bepaalt namelijk wat je wel of niet doet terwijl de burens kijken, en hoe de burens daarop reageren.

Dit had natuurlijk ook invloed op je bedrijf. We weten uit de brieven die Paulus schreef, dat hij een ambachtelijk beroep had. ‘Tentenmaker’ betekent waarschijnlijk dat hij producten maakte van leer of haar, naast het hoofdproduct: tenten. Nu denken wij bij tenten aan onderkomens tijdens een vakantie, maar in Paulus’ tijd, en in onze tijd in sommige gebieden op aarde, reisden mensen voor hun werk van plaats naar plaats. Zij hadden tenten nodig om in te wonen. Daarnaast hadden mensen die steeds op dezelfde plek werkten een afdak of zonnesherm nodig, om niet de hele dag in de hete zon te staan werken. Dit alles betekent vermoedelijk twee dingen.

Ten eerste was Saulus waarschijnlijk door zijn vader opgeleid in het familiebedrijf. We weten niet of Saulus’ vader zelf een Torageleerde was, maar het lijkt waarschijnlijk dat de basis van Saulus’ diepgaande kennis van de geschriften en tradities van Israël, en waarin hij verder onderwezen was in Jeruzalem, thuis gelegd was. Maar Torastudent of rabbi was geen betaald beroep. Eeuwenlang moesten rabbi’s de kost verdienen met allerlei andere beroepen.

Ten tweede was er waarschijnlijk veel vraag naar de producten van tentenmakers. Denk bijvoorbeeld aan regimenten soldaten, maar bedenk ook dat er veel gereisd werd, niet alleen door soldaten maar ook door veel andere mensen in de drukte van het vroege Romeinse rijk. Het lijkt dan ook onwaarschijnlijk dat een Joodse tentenmaker in een stad als Tarsus alleen Joodse klanten had. We kunnen veilig aannemen dat Saulus opgroeide in een gezin waar de Joodse voorschriften strikt en opgewekt werden gevolgd, maar in een omgeving waar allerlei talen, culturen en etniciteiten naast elkaar bestonden. Strikte naleving van de tradities betekende niet automatisch een isolement. Saulus wist hoe de rest van de wereld werkte, sprak, deed en dacht.

Logisch denken kon Paulus erg goed, en hij kan met weinig woorden heel veel zeggen, wat nog steeds een uitdaging is voor zijn lezers. Alles wat we over hem weten wijst erop dat de jonge Saulus uit Tarsus een uitzonderlijk begaafd kind was. Hij las het Bijbelse He-

PAULUS

breeuws vloeiend. Hij sprak het Aramees dat in heel het Midden-Oosten gesproken werd (het was de moedertaal van Jezus en mogelijk ook Saulus' eigen moedertaal), en natuurlijk ook Grieks, wat je overal hoorde, en waarin hij zich uitstekend kon uitdrukken. Waarschijnlijk kende hij ook wat Latijn.

Maar daarmee vormde hij geen uitzondering. Veel kinderen in veel landen zijn meertalig. In heel de geschiedenis lijken juist degenen die maar één taal spreken de uitzondering te vormen. Maar Paulus heeft ook iets waarop veel minder mensen, ook uit zijn eigen tijd, zich konden laten voorstaan. Het lijkt wel alsof hij de complete Bijbel uit zijn hoofd kent. Hij schakelt met het grootste gemak tussen Genesis en de Psalmen, en van Deuteronomium naar Jesaja. Hij weet hoe het verhaal werkt, kent de moeilijke en de geliefde passages, weet waar het lastig is en waar je kunt uitglijden. Hij produceert moeiteloos allerlei verwijzingen en woordspelingen, ook over de grenzen van talen heen. De radicaal nieuwe invalshoek van het evangelie van Jezus gaf hem een nieuwe kijk op teksten die hij al van voor tot achter kende. Hij las vrijwel zeker ook andere Joodse boeken uit zijn tijd, zoals Wijsheid van Salomo en mogelijk was hij ook bekend met de filosofie van zijn bijna-tijdgenoot Philo. Ook die kenden hun Bijbels uitzonderlijk goed. Saulus kan zich op elk vlak met hen meten en steekt hen in veel opzichten naar de kroon.

Nog belangrijker, of hij nu de niet-Joodse filosofen uit zijn tijd heeft gelezen of niet, en of hij de tradities nu wel of niet kent die teruggaan op Plato en Aristoteles, Saulus kent al die opvattingen. Hij hoorde ze op straat, en discussieerde er met zijn vrienden over. Hij kende de terminologie en de filosofische raamwerken om de geheimen van het leven en de diepste gedachten van de mensen te ontrafelen. Hij kende de theorieën van bijvoorbeeld de epicuristen, waarmee de goden en de wereld op afstand worden gehouden, en het stoïcisme, dat juist alles, *to pan* (het al), in één geheel bij elkaar brengt. Het is niet waarschijnlijk dat hij Cicero heeft gelezen, die in *De Natura Deorum* (*Over de aard der goden*) ongeveer honderd jaar voordat Paulus zijn brieven schrijft uiteenzet welke mogelijkheden een goed opgeleide Romein had als het om de goden ging (daarin ont-

Inleiding

breekt, uiteraard, de Joodse kijk op de wereld). Maar als iemand bij Saulus in de werkplaats een discussie over Cicero zou beginnen, zou Saulus weten waarover het ging, en met deze persoon in gesprek kunnen gaan. Hij was dus volledig thuis in zowel de Joodse als de niet-Joodse denkwereld. Het is goed mogelijk dat hij, net als enkele tijdgenoten, genoot van de uitdaging om de beide werelden bij elkaar te brengen.

Als je sommige van zijn brieven leest zou je zelfs bijna denken dat hij een jeugdvriend was van iemand als Epictetus, een nuchter denker die de filosofie voor iedereen toegankelijk wilde maken. Saulus is bekend met de fijne kneepjes uit de retoriek. Als hij de Korintiërs vertelt dat wijsheid nutteloos is, klinkt hij als een cynicus; als hij over de deugden spreekt, hoor je bijna een stoïcijn. Als hij over het verschil tussen de innerlijke en uiterlijke mens schrijft, wordt tot op de dag van vandaag vermoed dat hij een platonist is, hoewel je dan wel in de problemen komt met wat hij zegt over de opstanding en de vernieuwing van de schepping. Paulus schrikt er in zijn brieven niet voor terug om een dergelijke indruk te wekken. Hij is er zeker van, en zegt dat soms ook met zoveel woorden, dat de nieuwe wijsheid die in de messias van Israël zichtbaar is geworden tegen alle wereldse wijsheid opgewassen is, en dat het de beste inzichten kan opnemen in een ander, groter raamwerk. Het 'goede nieuws' van de messias geeft hem zicht op een heel nieuwe schepping, waarin alles wat waar, lieflijk en eervol is (Filippenzen 4,8), een plek zal krijgen.

Maar het messiaanse 'goede nieuws' betekent toch allereerst wat het in de Joodse wereld van de eerste eeuw betekende. Je kunt boekenkasten volschrijven over alle aspecten hiervan, met name voor zover het verband houdt met de jonge Saulus uit Tarsus, maar we moeten het hier kort houden. Saulus groeide op in een wereld vol verhalen en symbolen: één verhaal, dat wachtte op de door God aangekondigde vervulling, en een aantal symbolen die het oog op dat verhaal gericht hielden en de Joden in staat stelden in dat verhaal te wonen. Als we Paulus willen begrijpen, willen weten wat hem dreef, dan moeten we dit goed in ons opnemen en ons realiseren dat het voor hem meer was dan maar wat opvattingen. Het vormde de basis

PAULUS

onder heel zijn bestaan, net zoals de muziekgeschiedenis van Bach, via Beethoven naar Brahms de bodem is onder het bestaan van een klassiek geschoold musicus. Maar dan nog veel sterker.

Dat verhaal is het verhaal van het volk Israël, de kinderen van Abraham, het volk dat door God gekozen is, het volk dat *uit* de wereld is gekozen en *voor* die wereld is gekozen: Israël als licht voor de volken, het volk waardoor alle andere volken gezegend zullen worden. Israël is het Pesachvolk, het volk dat uit de slavernij gered is, het volk waarmee de Ene God een verbond heeft gesloten, een huwelijksovereenkomst, waarin een scheiding wel denkbaar was, maar nooit voor altijd. Er zijn aanwijzingen in veel Joodse geschriften uit de periode van tweehonderd jaar voor Paulus tot ongeveer tweehonderd jaar na Paulus, die erop wijzen dat veel Joden, van allerlei afkomst en opleiding, de Bijbel niet zozeer als een boek vol regels en dogma's zagen, maar als dat ene grote verhaal dat begon met Genesis en Exodus, met Abraham en Mozes. Saulus' Bijbel was geen verzameling mooie fragmenten of een overzicht van allerlei wijze uitspraken. Het was een verhaal dat begon met de schepping en het verbond en zich uitstreckte tot het duister van het onbekende.

Het was al erg duister geworden in de eeuwen voordat Saulus geboren werd. Welk Bijbelboek je ook las, Jesaja, Jeremia of Ezechiël of de geschiedenisboeken Koningen en Kronieken, of de vijf boeken van Mozes, de feitelijke Tora (Genesis tot en met Deuteronomium), steeds las je hetzelfde: Israël was geroepen om anders te zijn, om de Ene God te aanbidden. Maar Israël had daarin geweldig gefaald, en was als gevolg daarvan naar Babel verbannen. Er was een breuk gekomen in het verbond. Elke profeet heeft het daarover. De Ene God heeft de tempel in Jeruzalem verlaten, en hem overgeleverd aan vreemden.

Waar je ook kijkt in de geschriften van Israël, overal is het hetzelfde verhaal. Elke Jood van na de Babylonische ballingschap die de eerste drie hoofdstukken van Genesis las, zag in één oogopslag wat de kern was van de Joodse geschiedenis: mensen werden in een tuin geplaatst, luisterden niet naar de instructies en werden eruit gegooid. Elke Jood die de laatste tien hoofdstukken van Deuterono-

Inleiding

mium had gelezen, wist precies hoe het moest: Aanbid de Ene God, en doe wat hij zegt. Dan is de beloofde tuin voor jou. Aanbid andere goden, en je wordt verbannen. Veel Joden uit de tijd van Paulus – het bewijs vinden we in talloze Joodse boeken uit de tijd nadat de Bijbel ontstond – lazen de teksten ook op deze manier, en zij waren ervan overtuigd *dat de ballingschap – in theologische en politieke zin – nog niet was afgelopen*. In Deuteronomium lezen we over een grote omkeer (Deuteronomium 30). Dit horen we terug in Jesaja, Jeremia en Ezechiël, in de troostende woorden in Jesaja 40-55, in de belofte van een nieuw verbond in Jeremia 31 en in de verzekering van herstel en vernieuwing in Ezechiël 36 en 37. Toegegeven, sommige Joden (maar zeker niet alle) waren teruggekomen uit Babel. En ja, de tempel was herbouwd. Maar dit was niet, dit kon het niet zijn, het herstel dat door de profeten en in Deuteronomium bedoeld werd.

In die lange jaren van onzekerheid klonk de klacht van Ezra en Nehemia (en zij zijn van na de ballingschap): we zijn weer in ons eigen land, maar we zijn slaven! Een vreemde is koning over ons (Ezra 9,9; Nehemia 9,36). Slaven moeten bevrijd worden, er is een exodus nodig. Een nieuwe exodus. Die wordt beloofd door Jesaja. Wat is die nieuwe exodus dan? Dat het verhaal uit de vijf boeken – slavernij, redding, aanwezigheid van God, het beloofde land – weer tot leven zou komen en dan de oplossing zou zijn voor *zowel* de opstandigheid binnen het verbond in Deuteronomium 27-32 *als* het diepere, parallel daaraan lopende probleem van de menselijke opstandigheid uit Genesis 1-3. De oplossing van het probleem uit Deuteronomium vormt de sleutel voor de oplossing van het probleem uit Genesis: als de God van het verbond gaat doen wat hij beloofd heeft, dan kunnen de gevolgen daarvan weleens over de hele wereld merkbaar worden, en wie weet hoe dat eruit zal zien!

In dit verlangen naar redding, naar de nieuwe exodus, springt één tekst eruit en overheerst bijna het denken van verlangende, hoopvolle Joden als Saulus van Tarsus. In Daniël 9 wordt precies die gedachte van een *verlengde ballingschap* geïntroduceerd: de ‘zeventig jaar’ die Israël volgens Jeremia in ballingschap zou zijn, wordt verlengd tot *zeventig maal zeven*. Dat betekent dat er bijna vijfhonderd

PAULUS

jaar gewacht moet worden voordat de Ene God zijn volk eindelijk zal herstellen, door de ‘zonden’ aan te pakken die de aanleiding vormden voor de ballingschap. In deze gedachte van ‘zeventig zevens’ klinkt de Bijbelse belofte over het jubeljaar door, waarin schulden definitief worden kwijtgescholden (Leviticus 25). Vrome Joden in de eerste eeuw hadden uitgerekend wanneer die vierhonderdnegentig jaren voorbij zouden zijn, waarbij ze hun interpretaties van Daniël vaak verbonden met relevante teksten uit Deuteronomium. Dit was de langverwachte hoop van Israël, een verhaal met een toekomst, geliefd bij velen die net als Saulus van Tarsus gepokt en gemazeld waren in de Schriften en verlangden naar die goddelijke verlossing. *En velen van hen waren ervan overtuigd dat het bijna zover was. Ze kenden de tijdlijn goed genoeg om een berekening te maken. En als die berekening klopte, was het des te meer van het grootste belang om strikt naar de regels van de Tora te leven.*

De Tora werd belangrijker naarmate je verder van het beloofde land woonde en dus verder van de tempel was. Precies wat het geval was bij Saulus. De Tora functioneerde als een draagbare tempel voor de vele Joden die overal en nergens woonden. De tempel stond centraal, zowel geografisch als symbolisch. In de tempel kwamen hemel en aarde bij elkaar, daar werd de grootste belofte zichtbaar, namelijk de vernieuwing en eenwording van hemel en aarde. In die nieuwe schepping zal de Ene God voor eeuwig persoonlijk aanwezig zijn. We weten niet hoe vaak Saulus naar zijn vaderland reisde om samen met zijn ouders de grote feesten bij te wonen. Lucas beschrijft hoe Jezus, toen hij twaalf jaar was, vanuit Nazaret meeging naar Jeruzalem om het Pesachfeest te vieren. Voor dit feest en voor het Pinksterfeest (het feest ter ere van de openbaring van de Tora) kwamen duizenden Joden vanuit de hele wereld naar Jeruzalem. Het is dus heel goed mogelijk dat Saulus al vanaf heel jonge leeftijd leerde dat alle wegen, zowel geestelijk als geografisch, naar de berg leidden waar David zijn hoofdstad gevestigd had, de heuvel in het hart van Judea. Daar had Salomo, de zoon van David, de personificatie van Wijsheid, de eerste tempel gebouwd. De tempel was een culturele en theologische magneet en verenigde niet alleen hemel en aarde, maar ook de grote

Inleiding

verhalen en de beloften uit de Schriften.

De tempel stond dus centraal in de hoop van Israël. De Ene God had, volgens de profeten, zijn huis in Jeruzalem verlaten, vanwege de afgoderij en zonden van het volk. Maar profeet na profeet (Jesaja, Ezechiël, Zacharia en Maleachi) had beloofd dat hij op een dag terug zou komen. Hierbij zijn Zacharia en Maleachi belangrijk, want zij traden op *nadat* er ballingen waren teruggekomen uit Babel, de tempel herbouwd was en de offerdienst in ere was hersteld. We zullen nooit begrijpen hoe de jonge Saulus uit Tarsus dacht – laat staan hoe hij bad! – tenzij we iets vreemds begrijpen: hoewel de tempel krachtige herinneringen oproept aan de goddelijke aanwezigheid (net als nu nog de Westmuur van de tempel in Jeruzalem miljoenen Joden en zelfs niet-Joden aantrekt, om daar te bidden, hoewel ze weten dat de Ene God daar nu niet woont), was Saulus ervan overtuigd dat de belofte van de goddelijke wederkomst nog niet vervuld was.

Als je dit onwaarschijnlijk vindt, ben je niet de enige, maar lees nog even verder. Er zijn twee momenten in de geschiedenis van Israël die eruit springen, en waarop de goddelijke aanwezigheid de tabernakel en later de tempel in Jeruzalem vulde met stralende aanwezigheid en kracht (Exodus 40 en 1 Koningen 8). Jesaja beloofde dat dit nog eens zou gebeuren; dan zal Jeruzalem eindelijk verlost worden en zal de God van Israël zijn koninkrijk van zichtbare macht en glorie vestigen (Jesaja 52,7-12). Nergens, bij geen enkele latere Joodse schrijver, lezen we dat dit, of iets wat erop lijkt, werkelijk gebeurd is. Wat er nog het meest op lijkt is een passage uit de hoofdstukken 24 en 50 uit Wijsheid van Jezus Sirach, uit 200 voor Christus. In hoofdstuk 24 komt ‘Wijsheid’ uit de hemel en gaat in de tempel wonen. In hoofdstuk 50 lijkt de aanwezigheid van Israëls God zichtbaar te worden in de hogepriester zelf. Dit bleek echter een nogal doorzichtige vorm van propaganda te zijn voor het aristocratische hogepriesterschap uit die tijd, en het maakte nog minder indruk nadat het gevolgd werd door een aantal crises. De conclusie moet dus wel zijn: *het is nog niet gebeurd*. De God van Israël heeft gezegd dat hij terug zal komen, maar dat heeft hij nog niet gedaan.

Saulus van Tarsus groeide op met de verwachting dat het zeker

PAULUS

zou gebeuren, en misschien al heel snel. De God van Israël zal terugkomen, om zijn koninkrijk vol glorie en met zichtbare, wereldwijde macht te stichten. Hij leerde ook wat de Joden tot die tijd konden doen, om die belofte en hoop levend te houden. Het was van het grootste belang dat de Joden zich aan de Tora hielden, tot op de letter. Daarnaast moesten ze de Tora en de tempel zelf verdedigen tegen aanvallen en bedreigingen. Elke mislukking betekende vertraging in het uitkomen van de belofte en stond de vervulling van het verhaal in de weg. Daarom vervolgde Saulus van Tarsus de eerste volgelingen van Jezus. Daarom ook braken er rellen uit toen de apostel Paulus voor de laatste keer in Jeruzalem was.

En nu kom ik terug op wat ik al eerder zei, namelijk dat dit allemaal mijlenver afstaat van wat we nu 'religie' noemen. Daarom zet ik dat woord vaak tussen aanhalingstekens, om te laten zien hoe gevaarlijk het is om te denken dat Saulus van Tarsus, of de latere apostel Paulus, probeerde om een 'religie' te verspreiden. Veel westerlingen denken bij 'religie' aan een losstaand onderdeel van je leven, een soort privé hobby voor wie daar plezier aan hebben, en die per definitie (en in sommige landen volgens de wet) losstaat van de politiek of het openbare leven, wetenschap en technologie. In Paulus' tijd werd onder 'religie' bijna het tegenovergestelde verstaan. Het Latijnse *religio* heeft te maken met 'verbinden'. Aanbidding, gebed, offers en andere openbare rituelen waren bedoeld om de onzichtbare bewoners van een stad (de goden, en misschien de voorvaderen) te verbinden met de zichtbare bewoners, de mensen die er woonden. Dit vormde een sterke basis voor het dagelijkse leven, zakendoen, huwelijken regelen, reizen en het leven thuis. Hierbij werd overigens onderscheid gemaakt tussen *religio*, de officiële, voorgeschreven cultus, en *superstitio* (bijgeloof), allerlei ongeschreven en mogelijk ondermijnende praktijken.

Het Joodse equivalent hiervoor was duidelijk. Voor Saulus van Tarsus kwamen de zichtbare wereld ('aarde') en de onzichtbare wereld ('hemel') samen in de tempel. Als je niet naar de tempel kon gaan, kon en moest je de Tora bestuderen en ernaar leven, en dat zou hetzelfde effect hebben. Tempel en Tora vormden de twee grote sym-

Inleiding

bolen van het Joodse leven en stonden beide centraal in het verhaal waarvan vrome Joden als Saulus en zijn familie geloofden dat ze daarin leefden: het verhaal waarin Israël en de wereld eindelijk het punt bereiken waarop God zijn glorie op een nieuwe manier openbaart. Eindelijk komt de Ene God terug om zijn koninkrijk te stichten, en van de wereld één grote tempel te maken die vol is van zijn glorie, en om alle mensen – of in elk geval zijn uitverkoren volk – in staat te stellen de Tora volmaakt na te leven. Iedereen die de Psalmen regelmatig las of zong, dacht dit, hoopte dit en bad dit, dag in dag uit, en jaar in jaar uit.

Midden in die drukke, heidense stad Tarsus wist Saulus wat dit voor zijn leven betekende. Hij moest zich afzijdig houden van afgoderij en onzedelijkheid. Nu was er op elke straathoek wel een heiligdom of een tempel en Saulus wist wel ongeveer wat daar gebeurde. En het ging niet alleen om zijn eigen trouw, *de hele Joodse gemeenschap* moest zuiver blijven. Het volk van de Ene God was immers heel de geschiedenis door in verleiding gebracht om met de grote stroom mee te gaan en het verbond te vergeten. Saulus' opvoeding was erop gericht die druk te weerstaan. Daarvoor moet je fanatiek zijn. Je hebt ijver nodig.

Daarmee komen we dan eindelijk aan bij het startpunt van Paulus' eigen biografie, zoals beschreven in zijn eigen brieven. 'Ik heb de gemeente fanatiek vervolgd,' zegt hij in Filippenzen 3,6. En in Galaten 1,14 schrijft hij: 'Ik leefde de Joodse wetten heel wat strikter na dan velen van mijn generatie en zette mij vol overgave in voor de tradities van ons voorgeslacht.' Waar kwam deze ijver vandaan? En hoe zag die ijver eruit? En als hij vanuit zijn ijver leefde, hoe hield hij die ijver dan levend? En wat gebeurt er wanneer je, zoals hij in zijn eerste brief schrijft, het ene soort 'ijver' inruilt voor een heel ander soort (Galaten 4,17-18)? Met deze vragen gaat het eerste deel van start.

Deel 1

Het begin

Van Tarsus naar Jeruzalem

1 IJver

Het begint met een oud verhaal over seks en geweld. We vangen een glimp op van een kleine jongen, wijs voor zijn jaren. Hij drinkt de verhalen over de voorouders in, hij leest ze zelf en weet niet hoe ongewoon het is dat een kleine jongen zulke dikke boeken leest. Kinderen kunnen op jonge leeftijd al wonderkinderen zijn als het gaat om muziek, wiskunde of schaken. In Joodse gezinnen gebeurt dat met Torastudie: het jonge hart en de jonge geest drinken het allemaal in, voelen de dramatiek en het ritme, proeven het oude verhaal en de beloften die erin meekomen. Het kind weet net zo goed de weg in de Vijf Boeken van Mozes als in zijn eigen huis. Alles wijst erop dat Saulus van Tarsus zo'n kind was. Je kunt de stille trots van de ouders over zijn jeugdige enthousiasme bijna voor je zien.

Het was meer dan kennen met het verstand. Heel wat meer. In het leven van de Joden staat het gebed centraal. Je kunt je voorstellen hoe Saulus leerde hoe hij de gebedsriemen om moest knopen voor het ochtendgebed, met de *tefillin*, de kleine doosjes met daarin de belangrijkste teksten. Een om zijn hoofd en een om zijn arm, volgens de voorschriften van Mozes voor de Joodse mannen. We zien hem de Psalmen reciteren. Hij leert hoe hij de Ene God kan aanroepen, zonder de heilige en ontzagwekkende naam zelf te gebruiken, en hoe hij drie keer per dag trouw betuigt aan God zoals een jonge patriot de vlag groet: *Sjema Jisrael, Adonai Elohenoe, Adonai Echad! Hoor Israël, de HEER onze God, de HEER is Een!* Saulus mag dan nog jong zijn, maar hij heeft zijn keuze gemaakt. Hij is loyaal. Hij zal trouw blijven.

De jonge Saulus leert al gauw om uit te kijken naar de grote feesten, zoals het Loofhuttenfeest en Chanoeka, waarop belangrijke historische gebeurtenissen worden herdacht. Hij zal vooral genoten hebben van Pesach, met de prachtige verhalen en de bijzondere, aansprekende maaltijd. 'Waarom is deze avond anders dan alle andere avonden?' Hij mocht die vraag stellen toen hij de jongste in het gezin

PAULUS

was. Het verhaal, dat bevrijdingsverhaal, staat in het boek dat latere generaties Exodus zouden noemen, het boek van de uittocht. Hier lees je wat er gebeurd is, en wat er nog komt. Dit doet de Ene God als zijn volk gevangenzit: hij verslaat de tiran en bevrijdt zijn volk, hij haalt het uit Egypte en leidt het naar hun 'erfenis', het beloofde land. Saulus kent het verhaal van achteren naar voren. Dit verhaal gaat over *hemzelf*, hij maakt het zich eigen. En er zal een nieuwe, tweede exodus komen, die volkomen en blijvende vrede zal brengen. Hij staat klaar om zijn rol in dit vervolgverhaal met verve te vervullen.

Het probleem was natuurlijk dat het volk van God steeds weer een eigen koers wilde varen. En dan komen de seks en het geweld in beeld. Het was altijd hetzelfde liedje. Het volk wilde net zo zijn als de *gojiem*, de andere volken, en niet anders zijn, wat nu juist hun roeping was. Daar waren al die voedselwetten voor bedoeld: *zij* eten alles, ook bloed, maar *Joden* eten alleen 'rein' voedsel, en weten precies hoe de dieren gedood en bereid moeten worden. Dat was ook de boodschap achter de besnijdenis: *zij* zien seks als speelgoed, maar voor *Joden* is het een prachtig teken van het aloude verbond. *Zij* hebben geen ritme in hun leven, maar *Joden* houden de sabbat en leven wekelijks toe naar de prachtige toekomst die God heeft beloofd, de dag waarop Gods tijd en de menselijke tijd samenvallen. Steeds als de Israëlieten deze voorschriften vergaten, gebeurden er vreselijke dingen. En nu, nog maar heel kort geleden in de herinnering van de mensen rondom Saulus, waren veel *Joden* de voorschriften alweer vergeten, en hadden ze weer compromissen gesloten en waren ze net als de *gojiem* geworden. Een van eerste dingen die we echt zeker weten over Saulus, is dat hij samen met een kleine groep *Joden* de oude traditie van de 'ijver' aanhing. Alleen met geweld kon de slechtheid uit Israël uitgebannen worden.

Die traditie van 'ijveren' maakt deel uit van het bevrijdingsverhaal. Dat verhaal leerde Saulus al vroeg: Gods volk tegen de rest van de wereld, de *gojiem*. En meestal wonnen de *gojiem*. Er waren een paar prachtige uitzonderingen: David die de Filistijnen versloeg en Salomo die heel de wereld wijsheid leerde. Zo zou het altijd moeten gaan. Maar leven vanuit dit verhaal betekent worstelen om te blijven